

ՎԱՀՐԱՄ ՌԱԶՄԻԿԻ ԲԱՎԱՅԱՆ
 պատրանական գիտությունների դոկտոր
 Արցախի պետական համալսարան, պատրանության
 և քաղաքագիտության ամբիոն
 Արցախի Հանրապետություն,
 Սյունիանակերտ, Մ.Գոշի 5
 Էլ.հասցե՝ vahrambalayan@mail.ru
 Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
 ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ XIX ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Մինչև XVIII դարի 50-ական թվականները Շուշին ազգային հիմքում միատարր հայկական բնակավայր էր: Ղարաբաղի խանության գոյության շրջանում Շուշի սկսեցին թափանցել պարսիկներ, թուրքեր և քրդեր, որոնց պաշտոնական աղբյուրները հիշատակում են մահմեդականներ հավաքական անվամբ: Ղարաբաղի խաների հակահայ քաղաքականության, ինչպես նաև 1795-1797թթ. Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքների հետևանքով Արցախի մի շարք բնակավայրերից, այդ թվում Շուշիից, հայությունն սկսեց արտագաղթել:

1813թ. Գյուլիստանի պայմանագրից հետո այդ ամենին գումարվեցին ցարական արքունիքի՝ Ղարաբաղի խանի և նրան հպատակ մահմեդական բեկերի նկատմամբ ունեցած քաղաքական սեթևեթանքներն ու ընդգծված կողմնակալ մոտեցումները, հակահայ դիրքորոշումները: 1823թ. իրենց դավաճանած Մեհտի-Ղուլի խանին ռուսները ոչ միայն թույլատրեցին Պարսկաստանից վերադառնալ Շուշի, այլև իր հետ բերել մահմեդական 3000 ընտանիքներ, որոնց մեծ մասը թուրքեր էին: Վերջիններիս ռուսական կառավարությունը 6 տարով ազատեց հարկերից: Մահմեդական վերաբնակիչների մի մասը հաստատվեց Շուշիում: Այդ ամենի հետևանքով, հոգուտ թուրքերի, մի քանի տարով փոխվեց Շուշիի ազգագրական դեմքը:

Մեսրոպ Թաղիադյանը, լինելով Շուշիում, գրել է, որ 1821թ. նոյեմբերին բնակավայրում ապրում էին հայեր և թուրքեր: Հայերն ունեին 500 տուն բնակչություն¹: Ռուսական աղբյուրների տվյալների համաձայն՝ 1823թ. ամրոցում ապրում էր

¹ Թաղիադեանց Մ. 1847, 286-287:

8290 մարդ, որից հայեր՝ 3350 (41 տոկոս), թուրքեր (թաթարներ)՝ 4670 (56 տոկոս), այլ ազգեր, հիմնականում քրդեր՝ 270 (3 տոկոս)¹:

Հետաքրքիր է, որ ներկայումս ադրբեջանցի հեղինակները, առանց սկզբնաղբյուրներ մատնանշելու, կամայականորեն նույն հարաբերակցությունը վերագրում են Շուշիի պատմության հետագա շրջանին, այն դեպքում, երբ 1833 թվականից ժողովրդագրական պատկերը բերդավանում արդեն փոխվել էր: 1833թ. Շուշիում ապրում էր 7304 մարդ, որոնցից 3850-ը (52,8 տոկոսը) հայեր էին, 3446-ը (47,1 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 0,1 տոկոսն էլ՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ²:

Ըստ 1841թ. եկեղեցական ծխական մատյանների՝ Շուշիի հայ ազգաբնակչությունը հետևյալ սեռային կազմն ուներ. «Աբ. ԱԾ Մայր եկեղեցվոյ Ագուլեաց՝ 447 տուն՝ 1304 արական, 1174 իգական, Ամենափրկիչ եկեղեցւոյ Ղազանչեցւոց՝ 364 տուն՝ 1221 արական, 1016 իգական, Աբ. ԱԾ եկեղեցւոյ Մեղրեցոց՝ 102 տուն՝ 241 արական, 217 իգական, Աբ. ԱԾ եկեղեցւոյ Ներքին թաղի՝ 46 տուն՝ 153 արական, 127 իգական»³:

1841թ. Շուշիում ապրում էր 5453 հայ: 10 տարվա մեջ հայերի թիվը հասավ 6827-ի, որոնցից Ագուլեցոց թաղում՝ 485 տուն՝ 1521 արական և 1312 իգական բնակիչներով, Ղազանչեցոց թաղում համապատասխանաբար՝ 378 տուն՝ 1354 արական, 1051 իգական, Մեղրեցոցում՝ 188 տուն՝ 672 արական, 560 իգական և Վերին թաղում՝ 56 տուն՝ 202 արական, 155 իգական⁴:

Հաջորդ տեղեկությունը մեզ է հասել ռուսական աղբյուրներից: 1854 թվականին արդեն քաղաքի կարգավիճակ ունեցող Շուշիում բնակչությունը կազմել էր 15.194 մարդ, որից 7760-ը (51.1 տոկոսը) հայեր էին, 7391-ը (48,6 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 43-ը (0,3 տոկոսը)՝ ռուսներ⁵:

1852թ. Թիֆլիսից, Շամախուց և Նուխիից հետո Այսրկովկասում իր մեծությամբ չորրորդ քաղաքը համարվում էր Շուշին:

Այդ ժամանակներից սկսած՝ Շուշին բռնել էր համաչափ զարգացման ուղին: Արհեստագործության վրա խարսխված Շուշիի տնտեսությունը նոր բնագծեր նվաճելու համար աշխատուժի կարիք ուներ: Ինքնաբերաբար Արցախի լեռնային սակավահող գյուղերում կուտակված ազատ աշխատուժի սպառման կենտրոն դարձավ քաղաքի կարգավիճակ ստացած Շուշին: 6 տարվա ընթացքում քաղաքի ազգաբնակչությունը 4753 մարդով ավելացավ:

Նախկինում գոյություն ունեցած ղազանչեցոց, ագուլեցոց, մեղրեցոց, դարաբաղցոց կամ ջրաբերդցոց թաղերին ավելանում են նորերը: Այդ ժամանակ Շուշիի հայկական քաղաքամասն արդեն բաղկացած էր 18 թաղամասերից. «1. Մեղրենց թաղ, 2. Քամու ճեղաց (Ջրաղաց.- Վ.Բ.), 3. Խանցկեցոց թաղ, 4. Կազարմեն թաղ, 5. Վերին թաղ, 6. Փոշտին թաղ, 7. Վանքին թաղ, 8. Աղբրին թաղ, 9. Ներքին թաղ, 10. Աղաբեկենց ձորին թաղ, 11. Ագուլեաց թաղ,

¹ ՀԱՍ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 163; (Описание Карабахской провинции составленное в 1823г. действительном статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым, 1866г.)

² ՀԱՍ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 51-52:

³ ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 43:

⁴ ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2604:

⁵ Кавказский Календарь на 1856 г., отдел III, 1855, 358-359.

12. Ղազանչեցոց թաղ, 13.Մեղրեցոց թաղ, 14.Գեաուր Թալին թաղ, 15. Հին հանգստարանի թաղ, 16. Դաբաղներին ձոր թաղ, 17. Բաղունց ձորին թաղ և 18. Դիզին թաղ»¹:

XIX դարի կեսերին Վերին թաղի բնակչությունն աճում էր ի հաշիվ այստեղ տեղափոխված փահլուրցիների և վարարակցիների²:

Արցախի որոշ գյուղերից այնքան շատ բնակիչներ էին ապրում Շուշում, որ հաճախ այդ թաղերում ձևավորվում էին նոր միջավայր կամ թաղամասեր, որոնք կոչվում էին նրանց նախկին բնակավայրերի անուններով: Օրինակ՝ Մեղրեցոց եկեղեցու ներքևով անցնող ճանապարհի տակ ապրում էին մի քանի տասնյակ գիշեցի ընտանիքներ, և այդ մասը կոչվում էր «Գիշեցոց տներ»³:

Տարբեր գյուղերում արմատավորված սովորությունները Շուշիի միջավայրում փոխակերպվում կամ էլ այս կամ այն դրսևորումներով շարունակում են գոյատևել՝ դառնալով քաղաքային համակեցության նոր կանոններ: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ վերոհիշյալ ժամանակահատվածում Շուշիում ապրող թուրք-թաթարներին և քրդերին պարսիկներ էին անվանում: 1881թ. Հայկունին, լինելով Շուշիում, գրել է. «Բնակիչները կամ հայ են, կամ պարսիկ, մի քանի տնուր էլ՝ ծառայող ուներ»⁴:

Համաձայն Շուշիում կազմված ընտանեկան ցուցակների՝ 1860թ. քաղաքում կար 2966 ընտանիք, որը կազմում էր 17.484 մարդ: Հայկական քաղաքամասում բնակվում էր 9533 մարդ (54.53 տոկոս), իսկ թուրքականում՝ 7951 մարդ (45.47տոկոս)⁵:

1873թ. Շուշիում կազմակերպված մարդահամարի տվյալներն առավել ամբողջական տեղեկություններ են հաղորդում մեզ քաղաքի բնակչության թվի և կազմի վերաբերյալ:

1873թ. Շուշիում ապրում էր 24552 մարդ, որից 13504 (55 տոկոսը) հայեր էին, 10804 (44 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ) և 244-ը (1 տոկոսը)՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ⁶:

Շուշիի ազգաբնակչության օրեցօր աճող թվաքանակի մասին են խոսում 1886թ. կազմված քաղաքի ընտանեկան ցուցակներից ստացված տվյալները:

1886թ. Շուշիի ազգաբնակչությունն արդեն կազմել էր 26.806 մարդ, որից 15.188 (56.7 տոկոսը) հայեր էին, 11.595 (43.2 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 21 (0.07 տոկոսը)՝ ռուսներ, և միայն 2 հոգի՝ հրեաներ⁷:

1886 թվականի տվյալներով՝ Շուշին բնակչության թվակազմով Բաքվից

¹ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, թ. 52:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4627, թ. 27:

³ Կիսիբեկյան Ա. 2011, հ.1, 180:

⁴ Հայկունի 2010, 316:

⁵ Տեր-Գասպարյան Ռ. 1993, 78-79: Այս տվյալը հեղինակը վերցրել է «Камеральное описание города Шуши за 1860 г.», Архив министерств. внут. дел Азерб. ССР, фонд 10, ед. хран. 48, лист 1-1025, սակայն ըստ ներկայացվածի քաղաքում հայերից, թուրքերից բացի այլազգիներ չկային, որը անհավանական է թվում: Ամենայն հավանականությամբ ազգային փոքրամասնությունների ցուցակները ներառվել էին հայերի և թուրքերի ընտանիքների կազմի մեջ:

⁶ Статистические таблицы о народонаселении Кавказского края, сборник сведений о Кавказе т. VII 1880, XXII-XXV.

⁷ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 118, թ. 89-93:

(86.611 մարդ) և Թիֆլիսից (78445 մարդ) հետո իր մեծությամբ Այսրկովկասում երրորդ քաղաքն էր: Այդ նույն ժամանակահատվածում Շուշին ավելի շատ բնակիչներ է ունեցել, քան Երևանի նահանգի Նախիջևանը, Օրդուբադը և Նոր Բայազետը, կամ Քուբայիսի նահանգից՝ Բաթումը, Օզուրգեթին, Փոթին, Սուխումը, Ռեդուտ-Կալեն միասին վերցրած¹: 11 տարիների ընթացքում Շուշիի հայերի թվաքանակը պակասեց 768 շնչով:

Այսպես, 1897թ. առաջին համառուսական մարդահամարի տվյալներով Շուշիում ապրում էր 25881 մարդ, որից 14420-ը (55.7 տոկոսը)²՝ հայեր, 10778-ը (41.6 տոկոսը)³ թուրքեր (թաթարներ), 396-ը (1.5 տոկոսը)³ ռուսներ, 133-ը՝ լեհեր, 1 չեխ, 1 լատիշ, 73 մոլդովացիներ, 1 ֆրանսիացի, 12 գերմանացիներ, 5 պարսիկներ, 1 օս, 2 գնչուներ, 4 հրեաներ, 39 վրացիներ, 4 ավարներ, 1 չեչեն, 8 բաշկիրներ, 1 չուվաշ: Բացի այդ՝ քաղաքում ապրում էին 249 ժամանակավոր բնակիչներ և 745 օտարերկրյա բնակիչներ²:

Բնակչության թվակազմի նման անկումը կարելի է բացատրել հիմնականում տնտեսական այն տեղաշարժերով, որ XIX դարի վերջերին կատարվեց Այսրկովկասում: Տնտեսական տեղաշարժերը հիմնականում պայմանավորված էին հետևյալ նոր զարգացումներով ու շարժառիթներով.

ա) Պարսկաստանի հետ Ռուսաստանի արտաքին ապրանքաշրջանառության անկումը, որի հետևանքով Շուշին դադարում է մեծածախ առևտրի կենտրոն լինելուց.

բ) տարածաշրջանի քաղաքների հետ Շուշիի երկաթուղային կապի բացակայությունը.

գ) Դաշտային Ղարաբաղի բնակավայրերի արագ զարգացումը և Շուշիին հակակշիռ ստեղծելու հանգամանքը.

դ) Բաքվի նավթարդյունաբերության աննախադեպ աճը. Բաքուն դարձել էր էժան աշխատուժի կլանման վայր:

1899թ. Բաքվում կար 22.000 բանվոր, 1900 թ.՝ 26.000, իսկ 1901 թ.՝ արդեն 33.000: Հայերը կազմում էին բանվորների 25 տոկոսը, պարսիկները՝ 22, ռուսները՝ 19, լեզգիները՝ 14, Կազանի թաթարները՝ 3, այլազգիները՝ 1³: Բաքվի բանվորների թիվը համալրվում էր Արցախից և Սյունիքից տեղափոխված հայերի հաշվին:

Քանի որ Շուշին վաճառաշահ քաղաք էր, հետևաբար առևտրականի հոգեբանություն ունեցող ազգաբնակչության մի մասը, նոր կյանքի և տնտեսական շահավետ հեռանկարների որոնումների ակնկալիքով, հայտնվում էր «սև ոսկու» համբավ ունեցող Բաքվում:

«Տարազ»-ի թղթակիցը տարակուսանքով գրել է. «Զարմանալի իրողություն է, որ թուրք ազգաբնակչությունը, լինի նա գիղում թէ քաղաքում, վարակած չէ գաղթականութեան, եթէ կարելի է ասել, համաճարակ ախտով: Շուշու թուրքերը տե-

¹ Իշխանեան Բ. 1917, 117, 121:

² Первая всеобщая перепись Российской империи, т. LXIII, Елисаветпольская губерния, под ред. Тройницкого 1904, 2-3.

³ «Արշալոյս» 1905, օգոստոսի 30, հմ. 2: Բանվորների ըստ ազգային կազմի տոկոսային հարաբերակցության մնացած մասը՝ 16 տոկոսը ամենայն հավանականությամբ թուրքեր էին:

դից չեն շարժում. Նրանք հետզհետեւ առնում են գաղթող հայերի տները, հետզհետեւ բարձրանում են դէպի հայոց թաղը...»¹: Իսկ «Արձագանք»-ի թղթակիցը նույն ժամանակաշրջանում նկատել է. «Սիւնեաց աշխարհի Շուշի քաղաքը, որի որդիքը այնքան մեծ հակում ունեին ուրիշ քաղաքներ գաղթելու, դարձեալ բովանդակում է իւր պատերի մէջ 19120 հայ 32570 բնակչից, ասել է՝ 60%»²:

XIX դարի 80-ական թվականներից՝ պանթուրքիստական գաղափարախոսության ձևավորման շրջանում, թուրք ազգայնականները փորձում էին Այրարկովկասի բնիկ ժողովուրդներին՝ մանավանդ հայերին, դուրս մղել և նրանց տեղը գրավելու ճանապարհով հաստատվել ու տարածաշրջանում թելադրողի դեր ստանձնել:

Դրա արձագանքները հասել էին նաև Շուշի: 1881թ. Հայկունիս գրել է. «Նրանց (թուրքերի - Վ.Բ.) տներն ամբողջապէս լերան արևելեան լանջերուն են սփռուած եղել, իսկ այժմ դրանք կամաց-կամաց բարձրանում և բռնում են նաև լերան արևմտեան լանջերն եւս: Ինձ թվում է, որ շատ ժամանակ չանցած՝ շուշեցի հայք ստիպուած պէտք է լինին կամ քաղաքի յետ ընկած անկիւններումը սեղմուիլ, կուչ գալ, կամ թողնել իրանց բնակավայրը և գաղթել»³:

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Շուշիի ազգաբնակչության թվակազմի աճ է նկատվում: Դա հիմնականում բացատրվում է Շուշիի տնտեսության մեջ արհեստագործության նկատմամբ մանուֆակտուրային, ֆաբրիկային, գործարանային արտադրության զգալի աճով: Շուշեցի գործարարները, դաժան մրցապայքարին դիմանալու նպատակով, տնտեսության մեջ սկսեցին ներդրումներ կատարել և ֆաբրիկաները հագեցնել ժամանակակից տեխնիկայով: Դա որոշակիորեն մեղմեց իրավիճակը: Լուծվեց քաղաքի ազգաբնակչության զբաղվածության հարցը: 1904թ. Շուշիի բնակչության թիվը հասավ 33187-ի, որից 17982-ը (54.2 տոկոսը) հայեր էին, 14548 (43.8 տոկոսը) թուրքեր (թաթարներ) էին, 593-ը (1.8 տոկոսը)՝ ռուսներ, և 64-ը (0.2 տոկոսը)՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ⁴:

Շուշիի հայության համար նոր արհավիրք դարձան 1905-1906 թվականների հայ-թուրքական ընդհարումները, որոնց հետևանքով հայկական քաղաքամասում ավերվել են 300, իսկ թուրքականում 200 բնակելի տներ, հասարակական շենքեր⁵:

Հարյուրավոր հայեր զոհ գնացին այդ ընդհարումներին, իսկ մյուս մասն էլ նորից վերցրեց գաղթականության ցուպը:

Նկատենք, որ այդ ընդհարումների ժամանակ, վերջին հաշվով, հայերին հաջողվեց ուժի միջոցով խաղաղություն պարտադրել թուրքերին: Այդ ամենով հանդերձ՝ հայության մի մեծ հատված, անհասկանալի ու անբացատրելի տրամաբանությամբ, իր ունեցվածքն ու հայրենիքը թողնում էր թուրքին և բախտ որոնում օտար ափերում:

Ցավալի այդ հարցերին անդրադարձել էր քննարկվող ժամանակաշրջանի հայկական մամուլը: «Արշալոյս» թերթը իր խմբագրականում գրել է. «Շատանալու,

¹ «Տարագ» 1891, հմ. 22:

² Ա.Կ. 1891, մարտ, N 2, 18:

³ Հայկունի 2010, 20:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 265, թ. 144:

⁵ Բալայան Վ. 2017, 343:

տարածվելու ձգտումով զինված թուրքը ոչ մի բանի առաջ կանգ չի առնում: Նա խլում է, գողանում է, հնարում է վեճեր, ... կազմակերպում սուտ վկայություն և կատարում սպանություններ: Կովի մեջ թուրքը բնազդային բավականություն է ստանում, մինչդեռ հայը՝ վիշտ ու կսկիծ:

Պատմությունը ստեղծել է հայերի մեջ, հակառակ տարածվելու օրենքի, ցրվելու հակում, ... նա երկար չի մտածում, որ պայքարի և տարածվի իր երկրում, այլ դիմում է տարագրության:

Ինքնապաշտպանության զգացմունքը հայի մեջ դարերով ճնշված է եղել: Նա դառել է ավելի վախկոտ, թուրքի ուժը իր երևակայության մեջ բարձրացնող և հակված ավելի փախչելու թուրքերից, քան նրան դիմադրելու: Համարյա առանց պայքարի թուրքերը տարիներ շարունակ նորանոր տարածքներ էին գրավում: Տարածվելու հոսանքը զարգանալով թուրքերի մեջ առաջ բերեց մի քաղաքական վարդապետություն, որ թուրքը ամենից լավն է, և նա պետք է տիրի Անդրկովկասին և ինչու չէ՝ նաև աշխարհին: Այդ ամենը հիմնավորվում էր շարիաթի միջոցով հետևյալ կերպ. Անդրկովկասը առաջ պատկանում էր իսլամ դավանողներին, ուրեմն նա պետք է ազատվի քրիստոնյաներից, ռուսներից և նրանց դաշնակից հայերից, և որ ռուսներին անցնելը հակառակ է շարիաթին, և կատարվածը ապօրինի է ...

Ամեն մի հայ, որ կամենում է իրավացի տեր դառնալ իր կայքին, պարտավոր է տալ նախկին իսլամական պետությանը նշանակյալ հարկը: Իսկ եթե նա այդ հարկը չի տալիս, ուրեմն դա մեղսագործություն է, և ամեն մի մահմեդական ոչ միայն իրավունք ունի, այլև պարտական է խլել նրանից կայքը»¹:

«Այժմ,- պատմում է Շուշիում ապրող «Արշալոյս»-ի թղթակիցը,- երբ համեմատաբար քաղաքս խաղաղ և ապահով դրութեան մէջ է, քան հայ-թուրքական ընդհարումներից յետոյ, և մանաւանդ Շուշի-Ելախ ճանապարհը բաց է, հայերը սկսել են մեծ խմբերով գաղթել քաղաքիցս դէպի Կովկասի և Ռուսաստանի անելի ապահով քաղաքները:

Գաղթում են, ինչպէս կարողանում են ... Եվ այդպիսով գաղթում է ունևորը և չունևորը, տնատէրը և ոչ տնատէրը, վաճառականն ու արհեստավորը:

Գաղթում է նա, ով շատ հեշտութեամբ կարող է ապրել ուրիշ քաղաքներում, բայց և գաղթում է նա, ով զրկուած է ամեն ինչից և ամբողջ յոյսը դրել է իր բազկի վրայ՝ թե իրան և թե իր բազմամարդ ընտանիքը կերակրելու համար: Հատկապէս կարելի է ասել, որ գաղթել են համարյա բոլոր ունևոր և միջին դասակարգերը: Մնում են, ուրեմն, ստորին (արհեստաւոր և բանւոր) դասակարգերը, որոնք առանց ունևորների գոյութիւն ունենալ չեն կարող, որովհետև ունևորն է գլխաւորապէս նրանց աշխատանք, գործ, ապրելու միջոց տալիս: Մարգարէ չպետք է լինել գուշակելու համար, որ վաղը, միւս օրը այդ դասակարգերն էլ, աշխատանք չգտնելու պատճառաւ, դիմեն օտար քաղաքները»²:

Այս պայմաններում Շուշիի հայության թիվը կտրուկ պակասեց: Եթե հայ-թաթարական ընդհարումների նախօրյակին՝ 1904թ., քաղաքում ապրում էր 17982

¹ Արշալոյս 1906, մարտի 23, N 63:

² Արշալոյս 1905, հոկտեմբերի 13, N 37:

հայ, ապա 1906 թ. այդ թիվը պակասեց 5184-ով և հասավ 12798-ի¹:

Մի կարճ ժամանակահատված, երբ 1907 թվականից Ռուսական կայսրությունում կյանքը որոշակիորեն կարգավորվեց, մինչև 1917թ. իրադարձությունները, Շուշին նորից ապրեց իր բնականոն կյանքով: Դա իր բարերար ազդեցությունն ունեցավ ժողովրդագրական գործընթացների վրա: 1914թ. Շուշիի ազգաբնակչության թիվը հասավ 42.130 մարդու, որից 22.004 (52.2 տոկոսը) հայեր էին, 18.864-ը (44.7 տոկոսը)՝ թուրքեր (թաթարներ), 1188-ը (2.8 տոկոսը)՝ ռուսներ, և 74-ը՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ²:

1916թ. Շուշիում ապրում էր 43.864 մարդ³: Մեկ այլ հեղինակի տվյալների համաձայն՝ Շուշիում 43869 բնակիչներից 23.396-ը (53.33 տոկոսը) հայեր էին, 19121-ը՝ մահմեդականներ, 1249-ը՝ ռուսներ, մյուսները՝ վրացիներ, լեռնականներ, եվրոպացիներ⁴: Համարյա նույն տվյալներն են պարունակվում անգլիական աղբյուրներում⁵: Եղիշե Իշխանյանի հաշվարկներով՝ քաղաքում 1918թ. ապրում էր 32,000 հայ⁶:

1886 թվականից մինչև 1914 թվականն ընկած ժամանակահատվածում Այսրկովկասի քաղաքների ժողովրդագրական գործընթացների խորապատկերի վրա տեսանելի են Շուշիի համանման զարգացումների արդյունքները: Ստորև ներկայացրած աղյուսակը⁷ պատմում է դրա մասին:

**Անդրկովկասի քաղաքները
Թիֆլիսի նահանգ**

	Թվականներ	1886	1897	1914	1886-1914
1	Թիֆլիս	78445	159590	344629	339,32%
2	Ախալքալաք	4303	5440	7484	73,92%
3	Ախալցխա	16116	15357	23924	50,84%
4	Գորի	7243	10269	25635	254,20%
5	Դուշեթ	2027	2566	2213	9,17%
6	Սղնախ	10604	8994	17690	66,80%
7	Թելավ	11214	13929	13231	35,82%
8	Զաքաթալա	1231	3009	4000	224,13%
Ընդամենը՝		131183	21151	440826	236.04%

Քութայիսի նահանգ

1	Քութայիս	22643	32476	57917	156,00%
2	Բաթում	14803	28508	38615	160,86%

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 265, թ. 144:

² Кавказский календарь на 1915 г. 1914, 81-214.

³ Кавказский календарь на 1917г. 1916, 190.

⁴ Ալեքսանյան Հ. 2007, 116:

⁵ Armenia, political and Ethnic Boundaries 1878-1948, 1998, 447.

⁶ Իշխանեան Ե. 1999, 321:

⁷ Իշխանեան Բ. 1917, 117-121:

3	Օգուրգեթ	1472	4710	8580	482,88%
4	Փոթի	4709	7346	19667	317,64%
5	Սուխում	412	7998	46530	11193,68%
6	Ռեդուդ Կալե	382	780	802	109,98%
Ընդամենը՝		44421	81818	172111	287,70%

Երևանի նահանգ

1	Երևան	14738	29006	51286	248,00%
2	Ալեքսանդրապոլ	24230	30616	54316	116,80%
3	Նախիջևան	6939	8790	8945	29,00%
4	Օրդուբադ	4199	4611	5655	34,67%
5	Նոր Բայազետ	7488	8486	13290	77,50%
Ընդամենը՝		47594	81509	130492	174,15%

Գանձակի նահանգ

1	Գանձակ	20294	33625	56305	177,44%
2	Նուխի	25894	24734	54678	111,12%
3	Շուշի	26800	25881	42568	60,00%
Ընդամենը՝		72994	84210	153551	112,00%

Բաքվի նահանգ

1	Բաքու	86611	111904	248812	187,27%
2	Ղուբա	13917	15363	13459	-3,40%
3	Լենքորան	4222	8733	13967	223,70%
4	Շամախի	22139	20007	27527	24,07%
Ընդամենը՝		126889	156007	303765	147,28%

1920թ. մարտի 23-ի եղեռնագործությունից հետո 10000 ավելի հայեր զոհվեցին, ողջ մնացածներն էլ հիմնականում լքեցին քաղաքը:

Մուսավաթական թուրքերի կատարած գործն իր ավարտին հասցրին բուլշևիկ գործիչները: 1921թ. 400 շուշեցիներ դիմում են Լեռնային Ղարաբաղի կենտրոնական նախագահ Արմենակ Ղարապետյանին՝ խնդրելով թույլ տալ վերադառնալ հայրենի քաղաք, վերաջինել տները և բնակվել այնտեղ: Խորհրդային Ադրբեջանի դրածոն մերժեց այդ խնդրանքը: Դրա փոխարեն հարևան թուրքաբնակ և քրդաբնակ գյուղերից սկսեցին մահմեդականների տեղափոխել Շուշի և հայերի՝ շուրջ 800 երկհարկանի կիսավեր տները տրամադրեցին նրանց՝

¹ Կիսիբեկյան Ա. 2011, հ.1, 7; հ. 2, 143:

Շուշին լիովին հայաթափելուց հետո խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունն արգելեց այն դարձնել ԼՂԻՄ կենտրոն: 1921թ. հուլիսի 5-ին, Կովկասյան բյուրոյի տխրահոշակ որոշումը կայացնելու ժամանակ, Նարիմանովը պնդում էր, որ Շուշիի փոխարեն Խանքենդի գյուղը դարձնեն ԼՂԻՄ վարչական կենտրոն:

Ավելին, ԼՂԻՄ սահմանները ճշտող հանձնաժողովի անդամ Միրջաֆար Բադիրովը 1923թ. հոկտեմբերի 8-ին ԱԿ(Բ)Կ Կենտկոմին հայտնում է, որ անհրաժեշտ է Բերդաձորի և Ստեփանակերտի արանքում գտնվող թուրքաբնակ Խալիալու, Զարսլու, Մուսուվանլար գյուղերը, ինչպես նաև Շուշի քաղաքն ընդգրկել Քրդստանի օկրուգի կազմի մեջ և այն դարձնել նոր ձևավորվող վարչական միավորի կենտրոն¹: Միայն արցախահայության պայքարի շնորհիվ այդ ծրագիրը ձախողվեց:

1921թ. Շուշին ուներ 9223 բնակիչ, որոնցից 8894-ը թուրքեր էին: 1923թ. Շուշիում ապրում էր 6965, 1926թ.՝ 5104, 1939թ.՝ 5428, իսկ 1959թ.՝ 6100 մարդ²:

1982թ. հունվարի 14-ին Վազիֆի դամբարանի բացմանը մասնակցելու և դրան նվիրված միջոցառումներն անձամբ ղեկավարելու համար Հ. Ալիևը 300 հոգուց բաղկացած մի ջրախմբով ժամանել էր Ստեփանակերտ և Շուշի³:

Դամբարանի բացման ժամանակ Հ. Ալիևը, երևակայությամբ համեմված իր ճառում, նշել է. «Այստեղ (Շուշիում) է սկիզբ առել Ադրբեջանի պատմությունը, և այստեղ է, որ նա պիտի շարունակի զարգանալ»⁴:

Դեռևս 1968թ. բանաստեղծ Սամեդ Վուրդունի տղան՝ Վազիֆ Վեքիլովը, մուլա Փանահ Վազիֆին նվիրված «Ես ճշմարտություն եմ որոնել» հոդվածում գրել է, որ Ղարաբաղն այն հողն է, ուր ադրբեջանցիները տեղ են հատկացրել և հաց ու ջուր տվել եղբայր հայերին⁵:

Ահա այդ զառանցական մտավարժանքների պայմաններում Ադրբեջանը փորձում էր հզորացնել խորհրդային տարիներին թուրքաբնակ դարձած Շուշին:

Շուշիի թուրք (ադրբեջանցի) ազգաբնակչությունը տարեցտարի աճում էր: 1988թ. քաղաքում ապրում էր 13500 մարդ, որի 15 տոկոսը՝ մոտ 2200 հոգի, հայեր էին, իսկ մնացածը՝ թուրքեր(ադրբեջանցիներ)⁶:

Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին իսկ օրերից սկսած՝ Շուշիի հայությանը նորից արտաքսեցին իրենց հայրենի բնակավայրից: Դրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանից տեղափոխված թուրքերով (ադրբեջանցիներով) սկսեցին վերաբնակեցնել քաղաքը:

Պատահական չէ, որ Շուշիի ազգաբնակչությունը 1989թ. հասել էր 16.000-ի, որից 15710-ը ադրբեջանցիներ (թուրքեր) էին և ընդամենը 290-ը՝ հայեր⁷:

Քաղաքն ազատագրելուց հետո առաջին հերթին իրենց հայրենի օջախներ վերադարձավ XX դարի 80-ական թվականներին բերդաքաղաքում ապրած շուշեցիների մի մասը: Նրանց հետ միասին քաղաքում հաստատվեցին Ադրբեջանից

¹ WWW.irs-az.com/100331140534plf, Վ.Քալայան 2012, 178:

² Տեր-Փասպարյան Ռ. 1993, 83: Бакинский рабочий 1959, 24 сентября; Кочарян Г. 1925, 9.

³ Բեգլարյան Հ. 2005, 467:

⁴ Բեգլարյան Հ. 2005, 442:

⁵ Молодеж Азербайджана 1968, 21 сентября, N 112.

⁶ Դաբադյան Ա., Գաբրիելյան Մ. 2004, 26:

⁷ ethno-kavkaz.narod.ru/rnkarabakh.htm/.

բռնագաղթվածները և պատերազմական գործողությունների հետևանքով ԼՂՀ-ից տեղահանված քաղաքացիները: Հետագա տարիներին Շուշիում վերաբնակվել են տարբեր երկրների և բնակավայրերի հայ քաղաքացիներ: 1996թ. Շուշիում հաստատված բնակչության ներէթնիկ խմբերի հետևյալ պատկերի մասին է պատմում ներքոհիշյալ աղյուսակը¹:

Ներէթնիկ խումբ	ընտանիք	տոկոսը
շուշեցիներ	221	20,7
ստեփանակերտցիներ	302	28,3
բռնագաղթվածներ Ադրբեջանից	222	21,0
տեղահանվածներ ԼՂՀ շրջաններից	200	18,7
վերաբնակիչներ ՀՀ-ից	121	11,3
Ընդամենը	1066	100,0

Նախկին ժամանակների համեմատ՝ քաղաքը չնայած նոսր է բնակեցված, այնուամենայնիվ տարաբնակեցման որոշ եղանակների ազդեցությամբ գրեթե ամբողջ տարածքը զբաղեցվել է: Հետպատերազմյան տարիներից առաջուր քաղաքի վերաբնակեցման և բնական աճի մասին պատկերացում կազմում ենք ներքոհիշյալ աղյուսակի² միջոցով:

տարեթիվ	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005*	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Շուշիի բնակչության թիվը	3609	3609	2900	2600	2745	2893	2994	3052	3119	3191	3320	3429	3599	3880	4136	4247	4281	4310	4233	4246

*2005 թ. Մարդահամարի տվյալներով

Քաղաքի առանձնատներում ապրող բնակիչների մի մասն իր կարիքների համար սահմանափակ չափով զբաղվում է հողագործությամբ ու անասնապահությամբ:

Շուշիի ազգաբնակչությունը հիմնականում ներգրավված է պետական հաստատությունների աշխատանքներում: Զգալի թիվ են կազմում զինծառայողները: Շուշիում 2010թ. կար 1419 տուն, 3880 բնակիչ³, 2018թ.⁴ 1619 տուն, 4446 բնակիչ⁴:

Եզրակացություններ

Մինչև XVIII դարի 50-ական թվականները Շուշին ազգային հիմքում միատարր հայկական բնակավայր էր:

Նարաբադի խանության գոյության շրջանում Շուշի սկսեցին թափանցել պար-

¹ Դաբադյան Ա., Գաբրիելյան Մ. 2004, 31:

² Տվյալները մեզ է տրամադրել ԼՂՀ վիճակագրական ազգային ծառայությունը:

³ ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոն:

⁴ ԱՀ առկա բնակչության թվաքանակը 2018 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ. 2018, էջ 5:

սիկներ, թուրքեր, քրդեր, որոնց, հավաքական իմաստով, աղբյուրներն անվանում էին մահմեդականներ:

Ռուսական տիրապետության առաջին տարիներին մահմեդական բեկերի նկատմամբ ցարական արքունիքի ունեցած բարեհաճ վերաբերմունքի հետևանքով թուրքերի, քրդերի և պարսիկների թվաքանակը Շուշիում սկսեց աճել:

1830-ական թվականների սկզբներից բերդավանի տնտեսական վերելքի և դրան հաջորդած կրթամշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքի աշխուժացման պայմաններում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը մինչև 1920թ. մարտյան ջարդերը անշեղ աճում էր և գերազանցում մահմեդականների, մասնավորապես թուրք-թաթարների թվաքանակը:

1920թ. մարտյան ջարդերից հետո և դրան հաջորդած խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության հետևանքով Շուշիի հայ բնակիչների թվաքանակը կտրուկ նվազեց:

1992թ. մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրվելուց հետո հայ ազգաբնակչությունը վերահաստատվեց բերդաքաղաքում: Շուշին վերականգնեց իր հայեցի կերպարը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ալեքսանյան Հ. 2007, Շուշիի և Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը 1916-1926թթ., Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 370 էջ + 1 էջ ներդիր:
2. ԱՀ առկա բնակչության թվաքանակը 2018թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, Ստեփանակերտ, 2018, «ԼՂՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն», 10 էջ:
3. Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, Սոնա, 2012, 416 էջ:
4. Բալայան Վ., Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, Զանգակ, 2017, 560 էջ + 32 էջ ներդիր:
5. Բեգլարյան Հ. 2005, Արցախնամե, գիրք 4-րդ, Ստեփանակերտ, «Սոնա», 648 էջ:
6. Դաբաղյան Ա., Գաբրիելյան Մ. 2004, Շուշին 1992-2002թթ., Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ), Երևան, «Հեղինակային հրատ», 96 էջ:
7. Թաղիադեանց Մ., 1847, Ճանապարհորդություն ի Հայս, հ. Ա, Կալկաթա, «Ի տպարանի Արարատեան ընկերութեան», 382 էջ:
8. Իշխանեան Ե., 1999, Լեոնային Ղարաբաղ (197-1920), Երևան, «Հայաստան», 1999, 730 էջ:
9. Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, հ. 1, Երևան, «Առասպել», 519 էջ:
10. Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, հ. 2, Երևան, «Առասպել», 606 էջ:
11. Հայկունի (Եղիշե Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանց), Ուղեգնացական ակնարկներ, Երևան, 2010, 316 էջ:
12. Տեր-Գասպարյան Ռ. 1993, Շուշի, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 125 էջ:
13. Ա. Կ. 1891, Անդրկովկասի քաղաքների հայ ազգաբնակչությունը, Արձագանք, Թիֆլիս, մարտ, N 2:

14. Իշխանեան Բ., Ժողովուրդների տերիտորիական բաժանումները Անդրկովկասում, Գործ, Բաքու, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, N 11-12:
15. ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոն:
16. ՀԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 43, գ. 2604, ց. 15, գ. 265, թ. 144, ֆ. 57, ց. 1, գ. 118, թ. 89-93:
17. ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 163, գ. 51-52:
18. Արշալոյս 1905, Թիֆլիս, օգոստոսի 30, N 2:
19. Արշալոյս 1905, Թիֆլիս, հոկտեմբերի 13, N 37:
20. Արշալոյս 1906, Թիֆլիս, մարտի 23, N 63:
21. Տարազ 1891, Թիֆլիս, N 22:
22. Кавказский календарь на 1856 г. 1855, отдел III, Издании отъ канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлисъ, 1855, 1518 с.
23. Кавказский календарь на 1915г. 1914, Тифлисъ, «Тип. Глав. Упр. Зак. Краей», 1200 с.
24. Кавказский календарь на 1917г. 1916, С прил. Карты Кавказа, Азиатской Турции и Персии /Под ред. Н. П. Стельмашука; Издан по распоряжению Наместника его Императорского Величества на Кавказе.- Тифлисъ, 1916, 1075 с.
25. Кочарян Г. 1925, Нагорный Карабах, Баку, Общество обследования и изучения Азербайджана, 68 с.
26. Описание Карабахской провинции составленное в 1823 г. Действительном статским советником Могилевском и полковником Ермоловом 2-ым, 420 с.
27. Первая всеобщая перепись Российской империи, Т. СХ III, Елисаветпольская губерния, 1904, под ред. Тройницкого, издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 184 с.
28. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. 1888, Тифлисъ, Тип. И. Мартиросянца», 473 с.
29. Бакинский рабочий 1959, Баку, 24 сентября.
30. Молодеж Азербайджана 1968, Баку, 21 сентября, N112.
31. Cthno-Kavkaz.narox. ru (rnkarabakh. htm).

Ամփոփում

Ժողովրդագրական գործընթացները Շուշիում XIX դարից մինչև մեր օրերը

Վահրամ Բալայան

Մինչև XVIII դարի 50-ական թվականները Շուշին ազգային հիմքում միատարր հայկական բնակավայր էր:

Ղարաբաղի խանության գոյության շրջանում Շուշի սկսեցին թափանցել պարսիկներ, թուրքեր, քրդեր, որոնց, հավաքական իմաստով, աղբյուրներն անվանում էին մահմեդականներ:

Ռուսական տիրապետության առաջին տարիներին մահմեդական բեկերի նկատմամբ

ցարական արքունիքի ունեցած բարեհաճ վերաբերմունքի հետևանքով թուրքերի, քրդերի և պարսիկների թվաքանակը Շուշիում սկսեց աճել:

1830-ական թվականների սկզբներից բերդավանի տնտեսական վերելքի և դրան հաջորդած կրթամշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքի աշխուժացման պայմաններում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը մինչև 1920թ. մարտյան ջարդերը անշեղ աճում էր և գերազանցում մահմեդականների, մասնավորապես թուրք-թաթարների թվաքանակը:

1920թ. մարտյան ջարդերից հետո և դրան հաջորդած խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի հայաստյաց քաղաքականության հետևանքով Շուշիի բնակիչների՝ հայերի թվաքանակը կտրուկ նվազեց:

1991թ. մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրվելուց հետո հայ ազգաբնակչությունը վերահաստատվեց բերդաքաղաքում: Շուշին վերականգնեց իր հայեցի կերպարը:

***Հիմնաբառեր.** Շուշի, հայեր, թուրքեր, թաթարներ, քրդեր, ռուսներ, ազգային, թվաքանակ, աճեց, նվազեց, բնակիչներ:*

Резюме

Демографические процессы в Шуши с XIX века до наших дней

Ваграм Балаян

До 50-х годов XVIII в. Шуши был населенным пунктом, где проживали исключительно армяне.

В период существования Карабахского ханства в Шуши начали проникать персы, турки, курды, которых собирательно называли мусульманами.

В первые годы русского господства вследствие доброжелательного отношения царского двора к мусульманским бекам численность турок, курдов и персов в Шуши начала расти.

С начала 1830-х годов в условиях экономического роста и последующего оживления культурно-образовательной и общественно-политической жизни крепостного поселения численность армянского населения до мартовских погромов 1920 г. неуклонно росла и превысила мусульманское, в частности тюрко-татарское население.

После мартовских погромов 1920 г. и в последующие советские годы в результате армянофобской политики Азербайджана армянское население в Шуши резко сократилось.

После освобождения Шуши 9 мая 1992 г. армянское население вернулось в город-крепость. Шуши восстановил свой армянский облик.

***Ключевые слова:** Шуши, армяне, турки, татары, курды, русские, национальный, численность, увеличилась, уменьшилась (сократилась), жители.*

Abstract

Demographic Processes in Shushi from the XIX Century to the Present Day

Vahram Balayan

Until 1950s of the XVIII century Shushi was a homogeneous settlement on a national basis (ethnicity).

During the existence of Karabakh Khanate the Persian, Turkish and Kurdish people who in a collective sense were named Muslims by some sources, began to penetrate into Shushi.

Due to the benevolent attitude of the Tsarist Courtyard towards the Muslim beks during the first years of Russian domination the number of Turks, Kurds and Persians began to increase in Shushi.

In the conditions of Berdavan's economic growth from the beginning of 1830s which was followed by the activation of educational-cultural, social-political life, the number of the Armenian population was steadily increasing, surpassing the number of Muslims, particularly Turks and Tatars till the massacres of March in 1920.

After the massacres of 1920 and in the Soviet years that followed, the number of Armenians in Shushi was dramatically decreased, as a result of Azerbaijanis' anti-Armenian policy.

After the liberation of Shushi on May 9, 1992, the Armenian population was re-established in the city-fortress. Shushi restored its Armenian image.

Keywords: *Shushi, Armenians, Turks, Tatars, Kurds, Russians, national, number, increased, decreased, population.*